

KUML 1988
-89

KUML¹⁹⁸⁸₋₈₉

KUML¹⁹⁸⁸ -89

ÅRBOG FOR
JYSK ARKÆOLOGISK SELSKAB

With Summaries in English

Jysk Arkæologisk Selskab satte dette KUML
til minde om
JOHANNES BRØNDSTED
i hundredåret for hans fødsel
den 5. oktober 1890

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Redaktion: Poul Kjærum

Redaktionsudvalg:

Jens Henrik Bech, Thisted

Steen Hvass, Vejle

Stig Jensen, Ribe

Erik Johansen, Aalborg

Erik Jørgensen, Haderslev

Hans Jørgen Madsen, Århus.

Omslag: Sporer fra ryttergrav i Gantrup

Udgivet med støtte af Statens humanistiske Forskningsråd

Omslag: Flemming Bau

Tilrettelæggelse: Elsebet Morville

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Skrift: Baskerville 11/12

Papir: Stora G-print 120 g

Copyright 1990 by Jysk Arkæologisk Selskab

ISBN 87-7288-050-3

ISSN 0454 6245

Indhold/Contents

<i>Poul Kjerum</i> : Johannes Brøndsted – et 100 års minde	7
<i>Jørgen Jensen</i> : Arkæologien mellem videnskab og folkelighed	9
Archaeology between science and popularization	14
<i>Steen Hvass</i> : Asken Yggdrasil	15
Yggdrasil. The World Tree	20
<i>Peter Gathercole</i> : Gordon Childe efter 30 år. Forelæsning ved 40 års jubilæet for oprettelsen af Forhistorisk Arkæologisk Institut ved Aarhus Universitet	21
Gordon Childe after thirty years	27
<i>Gert Hougaard Rasmussen</i> : Okkergrave fra ældre stenalder på Djursland	31
Ochre graves from the Early Stone Age on Djursland	40
<i>Pia Bennike og Verner Alexandersen</i> : Fannerup-skelettet. Antropologiske studier	43
Anthropological studies of the Fannerup skeleton from the Early Stone Age	56
<i>Lone og Steen Hvass</i> : Et gravkammer fra enkeltgravskulturen	57
Grave chambers in the single-grave culture	75
<i>Orla Madsen</i> : Gantrup. En enkeltgravshøj med ringrøft og grav med dødehus	77
Gantrup. A mound from the single-grave culture with a circular trench and a grave with a mortuary house	95
<i>Orla Madsen</i> : Grønlund. En høj med kammergrav og andre grave fra bronzealderen	97
A mound with a chamber-grave and other graves from the Bronze Age at Grønlund	117
<i>Erik Jørgensen</i> : Højgård, Avnevig og Måde. Tre syd- og sønderjyske grave fra tiden omkring Kristi fødsel	119
Højgård, Avnevig and Måde. Three graves from Slesvig and Southern Jutland from the time around the birth of Christ	141
<i>Dorthe Kaldal Mikkelsen</i> : To ryttergrave fra ældre romersk jernalder – den ene med tilhørende bebyggelse	143
Two equestrian graves from the early Roman Iron Age – one with an associated settlement	195
<i>Henrik Jarl Hansen</i> : Dankirke. Jernalderboplads og rigdomscenter. Oversigt over udgravningerne 1965-70	201
Dankirke. Eisenzeitliche Siedlung und Handelszentrum. Übersicht über die Ausgrabungen von 1965-1970	241
<i>Steen Wulff Andersen</i> : Alsiske brandgrave fra den yngre jernalder	249
Cremation graves from the late Iron Age on Als	285
<i>Jens Jeppesen og Hans Jørgen Madsen</i> : Stormandsgård og kirke i Lisbjerg	289
A nobleman's farm and church in Lisbjerg	309
<i>Torben Egebjerg Hansen</i> : Værktøjsfundet fra Dejbjerg. En vikingetidshåndværkers redskaber	311
The implements found at Dejbjerg	323
<i>Nils M. Jensen og Jens Sørensen</i> : Nonnebakkeanlægget i Odense. En ny brik til udforskningen	325
A new clue towards solving the puzzle of the Nonnebakke construction in Odense	333
<i>Hans Krøngård Kvistensen</i> : Spor efter guldsmede fra vikingetiden i Viborg	335
Traces left by goldsmiths in Viking Age Viborg	346
<i>Anne Hedeager Krag</i> : Frankisk-Byzantinsk dragtindflydelse. Tre jyske gravfund fra det 10. årh. e.Kr.	347
Fränkisch-byzantinische Einfluss auf die Tracht des 10. Jhr. n. Chr. Durch Trachtfunde aus drei jütischen Gräbern	358
<i>Gad Rausing</i> : Fanns ren i Skotland under vikingatid?	359
On the question of Reindeer in Scotland in postglacial times	361
<i>Jysk Arkæologisk Selskab 1988 og 89</i>	365

Stormandsgård og kirke i Lisbjerg

Af Jens Jeppesen og H. J. Madsen

Gennem de senere år har der været en øget interesse for vore landsbykirkeres ældste historie. De fleste af dem er bygget i den tidlige middelalder i 1100- og 1200 årene, og man har førhen ment, at de almindeligvis blev rejst på fælles initiativ af sognefolkene. Imidlertid har man gennem undersøgelser af kirkebygningerne efterhånden fundet flere spor, som tyder på, at der oftere end førhen antaget har stået stormandsslægter bag disse byggerier. Der kan for eksempel være tale om herskabspulpiturer eller særligt anlagte grave, og man har også hæftet sig ved fornemme romanske kalkmalerier og gyldne altre som udtryk for, at den pågældende kirke er rejst af velhavende folk, som formåede at knytte dygtige kunstnere til sig. I enkelte tilfælde er der ligefrem ved kirken fundet spor af en stormandsgård fra middelalderen, og undertiden kan man endnu i dag se et nært naboskab mellem kirke og herregård. I sådanne tilfælde er det nærliggende at tro, at der oprindeligt har været en sammenhæng mellem de to bygningskomplekser, selvom enhver historisk viden derom er gået tabt i tidens løb.

Lisbjerg kirke lige nord for Århus er en stor hvidkalket landsbykirke, der fra sin bakketop ved Egådalen lyser vidt og bredt ud over hele egnen. Den er fra 1100-årene, og her har det berømte gyldne alter fra Lisbjerg stået, inden det i 1867 kom til Nationalmuseet, og kirkens murværk har også engang været prydet af fornemme romanske kalkmalerier. Sådanne rigdomstegn kunne tyde på, at den i sin tid blev bygget af en stormand, selvom der ikke i dag er nogen hovedgård på stedet. Lige øst for kirken lå indtil foråret 1989 en gammel bindingsværksgård ved navn »Kirkegård« (fig. 1). Den blev nedrevet for at give plads til nybyggerier, og inden nedrivningen benyttede Forhistorisk Museum Moesgård lejligheden til at undersøge, om der kunne findes spor efter en middelaldergård med tilknytning til kirken. Udgravningen indledtes derfor her med maskingravede søgegrøfter. Derved fremkom bebyggelsesspor og genstandsfund, der tilsyneladende stammede fra vikingetiden. En efterfølgende fladeafdækning viste, at sporene fortsatte ud i området nord for kirken, og dette areal blev derfor også inddraget i undersøgelsen. Sammen med mindre punktundersøgelser kom udgravningen således ialt til at omfatte ca. 3000 m² (fig. 2).

Ved fladeafdækningen fremkom et stort indhegnet gårdskompleks med tre bebyggelsesfaser, der har omsluttet kirken. De forskellige faser gav sig først og fremmest til kende gennem hegnene, der kunne følges rundt om

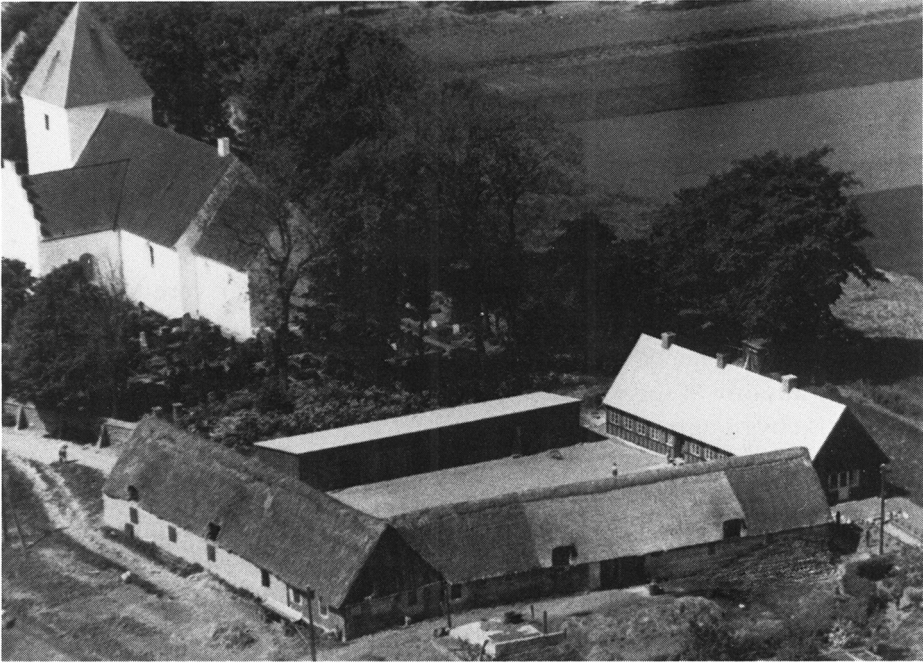

Fig. 1: Lisbjerg kirke og den gamle gård, der gav anledning til udgravningen, fotograferet i 1950 (privat luftfoto).

Lisbjerg Church and the old farm which gave rise to the excavation, photographed in 1950 (private aerial photo).

kirken. Hegn 1, der markerer gårdens ældste fase, var kun sporadisk bevaret, medens de yngre hegn 2 og 3 har været betydeligt kraftigere og derfor også fandtes bevaret i større udstrækning. Til hegn 2 knytter sig tre store langhuse, og desuden fandtes fire grubehuse, der ikke alle kan knyttes til nogen bestemt bebyggelsesfase (fig. 3-4). I det følgende vil vi nærmere beskrive dette gårdsanlæg, som generelt kan dateres til 1000-årene.

Hegn og huse

Hegn 1 viste sig kun over visse strækninger af gårdsanlæggets nordside. Det fremstod som en meget spinkel grøft, der kun var 10-15 cm bred og nedgravet ca. 10 cm i undergrunden. Grøften blev overlejret af de to nordlige langhuse, så dette hegn må være ældre end de to kraftigere hegnsfaser. Den spinkle hegnsgrøft forløb helt parallelt med disse, og i vestenden, hvor den sporadisk kunne følges, syntes den også at dreje imod syd ligesom de to andre hegn. Der kan således ikke være tvivl om, at hegn 1 markerer gårdsanlægget i dets ældste fase. Når dette hegn ikke kunne iagttages i gårdsan-

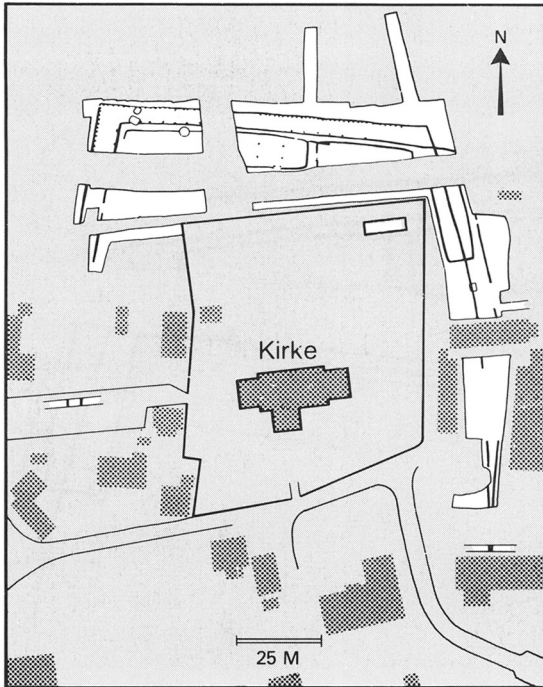

Fig. 2: Oversigtsplan med udgravningsfelterne og den nuværende bebyggelse omkring kirken. (Efter »Skalk«)

Overview of the excavation areas and the present buildings around the church. (From "Skalk")

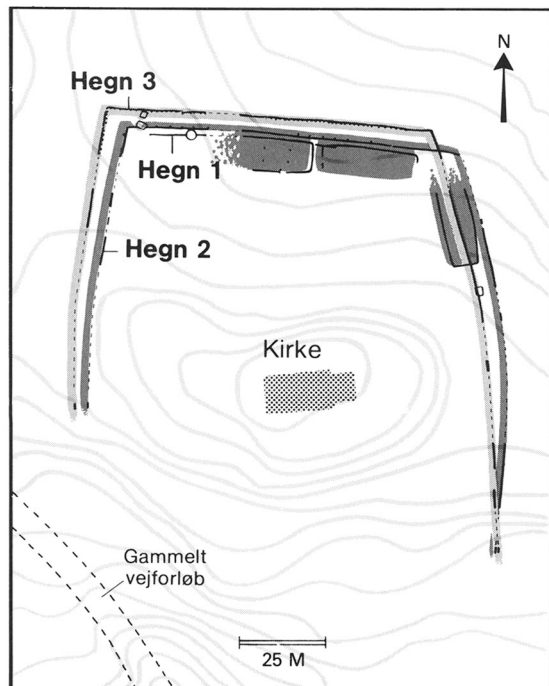

Fig. 3: Oversigtsplan over gårdsanlægget med kirken beliggende på en bakketop, 71 m over havet. Niveauforskellen mellem højdekurverne er 0,5 m. (Efter »Skalk«)

Overview of the farm structure with the church sited on a hill-top, 71 m above sea-level. The difference in level between the contour-lines is 0.5 m. (From "Skalk")

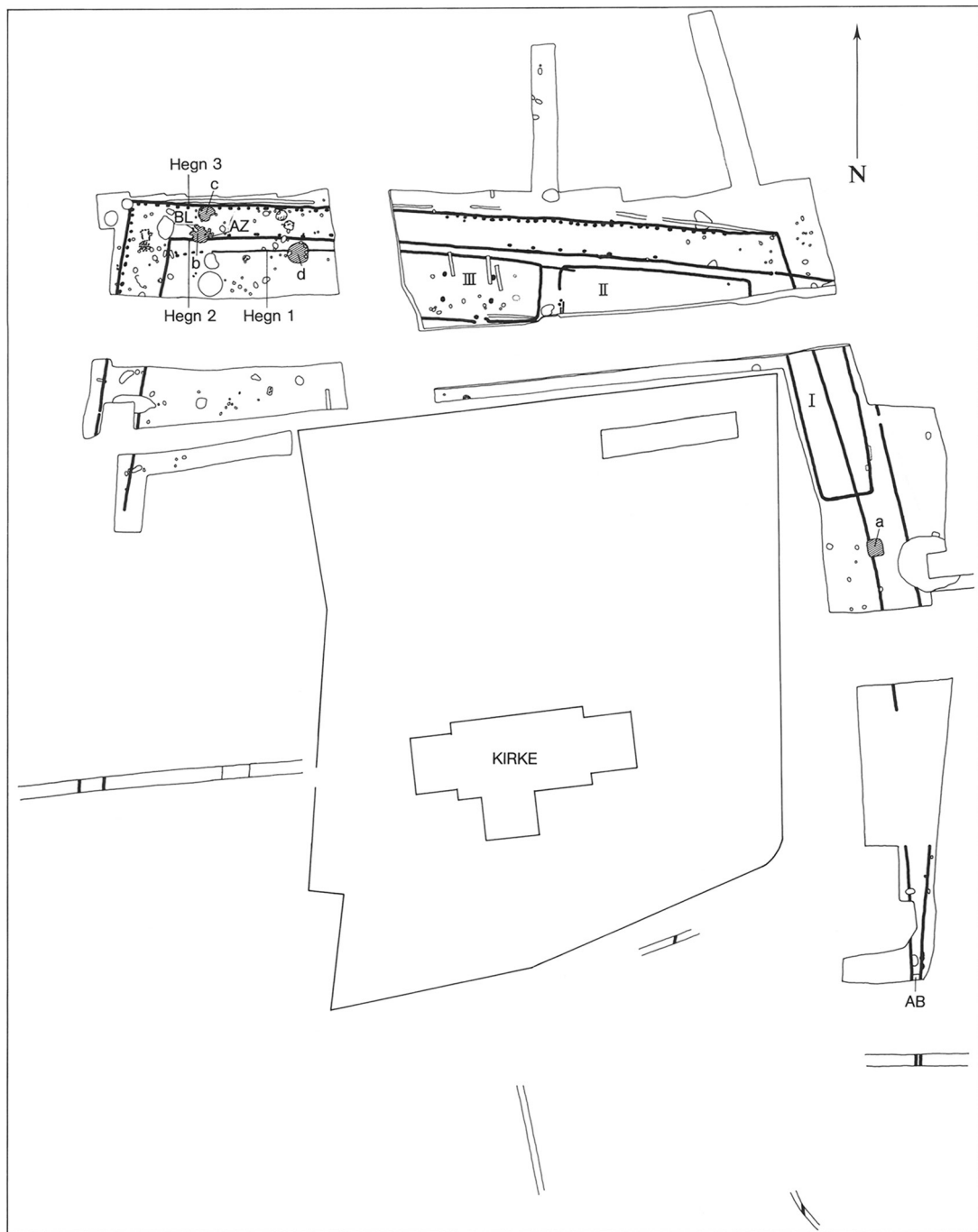

Fig. 4: Oversigtsplan over udgravningen med samtlige anlægsspor indtegnede. De anlægsspor, der omtales i artiklen, er angivet med benævnelse.

Overview of the excavation with all traces of constructions drawn onto it. The indications of constructions which are mentioned in this article are named.

læggets vest- og østside, kan det skyldes, at de spinkle spor er pløjet bort i disse områder, eller at dets fundamentsgrøft her har været sammenfaldende med hegn 2. Det kunne ingen steder påvises, hvorledes hegn 1 har været konstrueret, og til denne fase kan heller ikke med sikkerhed knyttes nogen bygninger.

Hegn 2 kunne på østsiden følges over en strækning af ca. 120 m og havde et buet forløb. Nordsiden blev afdækket i sin fulde længde, ca. 95 m, og hegnets vestside kunne følges over en strækning af 82 m med et let buet forløb ligesom østsiden. Hegnsforløbet fremstod som en 30-40 cm bred grøft nedgravet ca. 40 cm i undergrunden. Der kunne ikke påvises spor efter selve hegnet, og grøften bar da også præg af at være genopgravet. Langs dele af hegnets nord- og vestside fandtes der på ydersiden stolpehuller efter støttestolper med en indbyrdes afstand af ca. 3 m. Da disse stolper var placeret ca. 20 cm udenfor hegnet, må man formode, at de har været skråtstillede, hvilket da også synes at fremgå af de foretagne snitgravninger.

Umiddelbart indenfor hegn 2 blev der påvist spor efter tre langhuse, ét mod øst og to imod nord (benævnt hus I-III jvf. fig. 4). De var alle placeret så tæt ved og parallelt med hegnforløbet, at det kan tages som udtryk for samhørighed mellem hegn og huse.

Hus I havde en gavlbredde på 7,5 m, mens bredden ved husmidten var 9 m pga. langvæggenes let buede forløb. Iøvrigt var det hér bemærkelsesværdigt, at den østlige langvæg buede mere end vestvæggen, der havde et næsten lige forløb. Husets længde kan ikke bestemmes nøjere, da nordenden var bortgravet af en moderne grøft, men det har antagelig været ca. 28 m langt. Huset gav sig udelukkende til kende gennem vægggrøfterne. Disse var tydeligvis genopgravede, og derfor fandtes ingen spor efter selve vægkonstruktionen. Huset var anlagt i et område med sandundergrund, som gav meget fine iagttagelsesforhold (fig. 5). Det kunne derfor med sikkerhed afgøres, at der ikke fandtes spor efter tagbærende stolper inde i huset, ligesom der heller ikke kunne påvises støttestolper udenfor langvæggene.

Hus II var af samme type som det ovennævnte, og det har heller ikke haft tagbærende stolper eller udvendige støttestolper. Sydvæggen var bortgravet af en moderne grøft, så bredden kendes ikke, mens længden kunne bestemmes til 28 m. Den bevarede nordvæg var svagt buet, men de dårlige iagttagelsesforhold gjorde det ikke muligt at bestemme vægkonstruktionen.

Hus III havde også buede langvægge; gavlbredden var 8 m, og den største bredde 9,9 m. Længden kunne der ikke siges noget om, da vestpartiet dels var bortgravet af en moderne grøft og dels var dækket af et levende hegn. Formentlig har det haft samme længde som nabohuset mod øst. I hvert fald har det ikke været mere end 30 m langt, for i så fald ville det have vist sig i det tilstødende udgravningsfelt. I den bevarede del af huset var der spor efter to sæt kraftige tagbærende stolper, der var nedgravet 70 cm i

Fig. 5: Udgravningsflade øst for kirken set fra syd. Bagest i billedet ses hus I og til højre herfor tegner sig grøften for hegn 2. Hegn 3 forløber midt i billedet hen over langhuset og passerer i forgrunden grubehus a (under udgravning).

Excavated area east of the church, seen from the south. In the background of the picture can be seen house I and to the right of it the ditch for fence 2. Fence 3 passes across the centre of the picture, over the long-house and in the foreground traverses pit-house a (during excavation).

undergrunden, og i sydvæggen sås ind imod gårdspladsen et 1,5 m bredt indgangsparti. Væggrøfterne var ca. 40 cm brede og nedgravet 40 cm i undergrunden. I vægforløbet var der spor efter en stavbygget væg bestående af tætstillede planker. Plankerne har været ca. 25 cm brede og 5 cm tykke. Under udgravningen blev der i huset anlagt et tværsnit gennem væggrøfterne og det østligste sæt af de tagbærende stolper. Det fremgik heraf eentydigt, at vægplankerne var svagt skråtstillede med en hældning ind imod husmidten (fig. 6). I den afdækkede flade dannede de en sammenhængende mørk aftægning, der især i husets nordvæg tydeligt var placeret langs væggrøftens inderside. Dybere nede opløstes de i enkeltstående flade plankespor placeret næsten i grøftens midtlinje (fig. 7). Iagttagelserne kunne tyde på, at husvæggene har været skråtstillede, og dette forklarer måske, hvorfor ingen af Lisbjerghusene havde de udvendige støttestolper,

Fig. 6: Hus III. Profil gennem væggrøfterne og stolpehullerne efter de østlige tagbærende stolper. I væggrøfterne ses spor efter de skråtstillede vægplanker.

House III. Profile through the wall-trenches and post-holes left by the eastern roof-bearing posts. In the wall-trenches can be seen traces of the sloping wall-planks.

Fig. 7: Hus III. Sydlige væggrøft med spor efter vægplanker i bunden. Bagerst i billedet ses i det lodrette snit spor efter en skråstillet vægplanke.

House III. Southern wall-trench with traces of wall-planks at the bottom. In the background of the picture can be seen, in the vertical section, evidence of a sloping wall-plank.

der er så typiske for det klassiske hus af Trelleborgtype fra sen vikingetid. De skråstillede vægge kan selv have været et stabiliserende element, som har opfanget et udadrettet tryk fra taget. Trelleborghusets væg og skrå støttestolper er i en sådan konstruktion smeltet sammen. Med denne udformning ville Lisbjerg husene da også have en slående lighed med den sene vikingetids husformede skrin (Cammin) og gravsten (engelske hogbacks). Huse med skråstillede vægge er dog ikke tidligere iagttaget i Danmark, og en sådan tolkning af Lisbjerghusene må derfor afprøves ved fremtidige udgravninger af huse tilhørende overgangen mellem vikingetid og middelalder.

Det gårdsanlæg, som var omgivet af hegn 2, er på et tidspunkt blevet ombygget. I den forbindelse er hele det omgivende hegn blevet fjernet og erstattet med et nyt af nogenlunde samme forløb som det tidligere blot parallelforskuet nogle få meter mod nordvest (fig. 4). Det nye hegn (hegn 3) løb hen over hus I, der altså er blevet sløffet. Som tidligere nævnt var væggrøfterne i dette hus da også genopgravede. Langhusene mod nord (hus II og III) er antagelig blevet bibeholdt for så vidt som hus III ikke viste spor efter genopgravning, men derimod havde uforstyrrede spor efter vægkonstruktionen.

Hegn 3 fremstod som en ca. 0,5 m bred grøft, der var nedgravet ca. 45 cm i undergrunden. Det virkede således lidt kraftigere end hegn 2, og dette indtryk bestyrkedes desuden af, at hegnet i nord og tildels også i vest havde indvendige støttestolper med kun én meters mellemrum. I selve hegnsgrøften var der tydelige spor efter lodretstillede planker (fig. 8). Over størstedele-

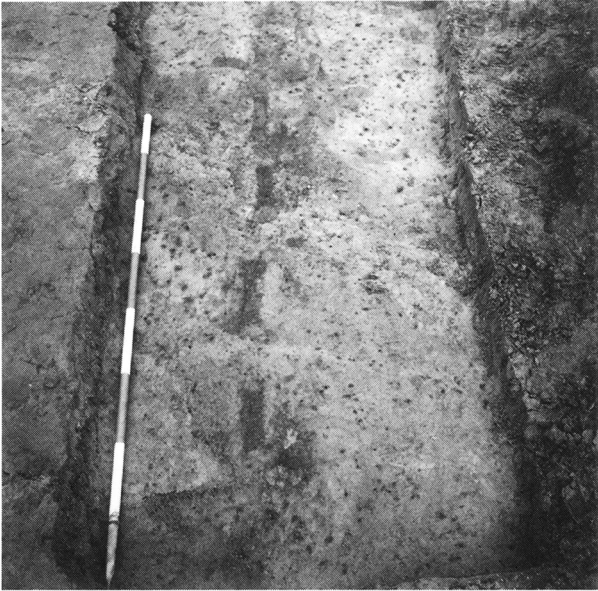

Fig. 8: Hegn 3. Plankespor i bunden af grøften. I dette dybe niveau var der afstand imellem plankesporene, da de nederst har været tilspidsede.

Fence 3. Plank-marks at the bottom of the ditch. At this deep level there was a distance between the plank-marks, because they were pointed at the bottom.

len af gårdsanlæggets nordside havde hegn 3 et dobbeltforløb, der viser, at dette stykke på et tidspunkt er blevet sat om.

Indenfor gårdens område fandtes som tidligere nævnt fire grubehuse, der ikke alle kan knyttes til en bestemt bebyggelsesfase (fig. 4). I gårdens østlige del fandtes grubehuse a, der overlejres af hegn 3 og som derfor må være ældre end dette. Grubehuset var rektangulært $2 \times 2,5$ m og nedgravet 0,5 m i undergrunden med et stolpehul i hver gavl. Det indeholdt flere genstandsfund, som omtales nedenfor. I gårdens nordvesthjørne fandtes desuden tre grubehuse (b-c-d), hvoraf ihvertfald b må tilhøre gårdens yngste beboelsesfase, da det overlejrer hegn 2. Disse grubehuse var kun bevaret som svage forsænkninger i undergrunden, men der var dog stolpehuller og forskellige genstandsfund i dem.

Som helhed fremstod gårdsanlægget meget klart med sine tre bebyggelsesfaser, og udgravningsfladen var kun i ringe grad præget af andre nedgravningsspor. Nogle af disse kan på grund af deres indhold af vikingetidspregede lerkarskår formodentlig knyttes til gårdens funktionstid. Det drejer sig om et par gruber og stolpehuller, samt i gårdens sydøstre del en lille brønd AB (fig. 4). Den var nedgravet ca. 1 m i undergrunden, og dens lodrette sider var markerede af mørke aftegninger, der formodentlig er sporene efter en trækonstruktion. Brønden syntes at være gennemskåret af hegn 3, og den må således tilhøre en af gårdens tidlige bebyggelsesfaser. Endelig skal det nævnes, at der også fandtes enkelte bebyggelsesspor fra yngre bronzealder og fra middelalder/nyere tid.

Genstandsfundene

I søgegrøfternes profilvægge og under selve udgravningsarbejdet fandtes ingen bevarede kulturlag, og fundmaterialet var derfor meget beskedent. I det følgende gennemgås disse fund på baggrund af deres tilknytning til gårdens forskellige faser.

Indledningsvis kan det nævnes, at der i grøften til gårdens ældste hegn, hegn 1, slet ikke blev gjort nogen fund. Fra de anlæg der knytter sig til byggefase nummer to, dvs. hegn 2 og langhusene I-III, blev der kun indsamlet 19 lerkarskår, en lille jernbarre samt et stykke jernslagge. Dette skal ses på baggrund af, at hele væggrøften i hus I blev udgravet, ligesom der også blev foretaget større og mindre punktvis udgravninger i de andre anlæg fra denne fase. Af de 19 skår var der 2 randskår, hvoraf det ene var

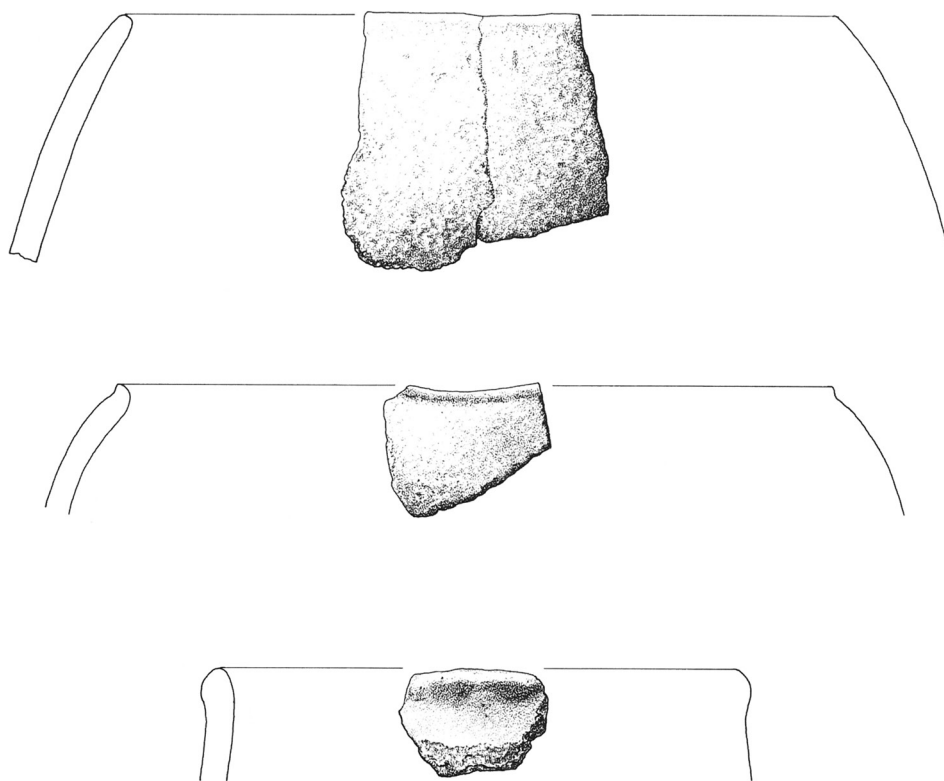

Fig. 9: Randskår fra grøften til hegn 3. 1:2.

Rim-sherds from the ditch for fence 3. 1:2.

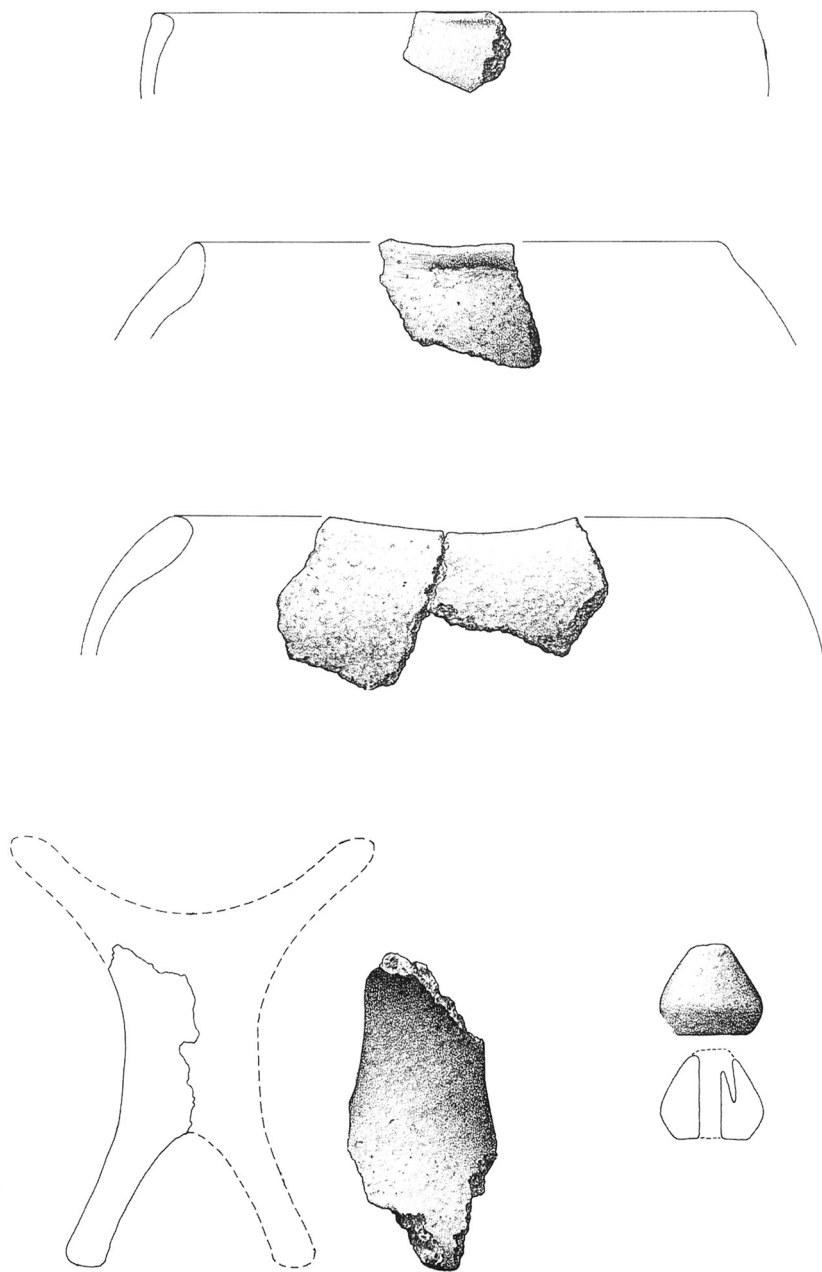

Fig. 10: Fund fra grubehus b. 1:2.

Find(s) from pit-house b. 1:2.

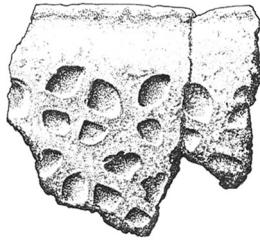

Fig. 11: Stempelornamenteret skår fra anlæg BL ved grubehus b. 3:4.

Stamp-decorated sherds from structure BL of pit-house b. 3:4.

spinkelt og udadsvunget, mens det andet var for lille til en nærmere bestemmelse. Desuden fandtes et fragment af en flad lerkarbund. Keramikken lader sig vanskeligt datere, men blandt skårene fandtes flere med en hårdere brænding, end man almindeligvis ser ved vikingetidens keramik. Sådanne skår dateres almindeligvis til overgangen mellem vikingetid og middelalder.

Fra grøften til hegn 3 fremkom 25 lerkarskår, allesammen fundet i det østlige hegnsforløb. Fire af dem var randskår, 3 indadsvungne og 1 udadsvunget (fig. 9). Til gårdens yngste byggefase hørte også grubehuset b, der klart overlejrer hegn 2 nær gårdens nordvesthjørne. Selvom det kun var bevaret som en knap 10 cm dyb forsækning i undergrunden, så indeholdt det dog 41 genstandsfund. Det drejer sig om 33 uornamenterede lerkarskår, 4 indadsvungne randskår, et fragment af et svaleredekar, fragmentet af en lampefod, en lille dobbeltkonisk tenvægt samt endelig en »antikvit« i form af en fin lille senneolitisk pilespids (fig. 10). De fire indadsvungne mundingsrande stammer fra tre forskellige kar, der formodentlig alle har været halvkuglekar.

I udkanten af grubehus b fandtes en 10 cm dyb forsækning (BL). Måske er den et separat anlæg, men den kan dog også have tilhørt grubehusets gulvlag. Den indeholdt 5 lerkarskår, hvoraf to sammenhørende randskår var indadsvungne og forsynet med stempelornamentik (fig. 11).

Umiddelbart øst for grubehus b fandtes et dobbeltstolpehul (AZ), som ligeledes må tilhøre gårdens yngste fase, da det overlejrede hegn 2. Heri fandtes en lille dobbeltkonisk tenvægt (fig. 12).

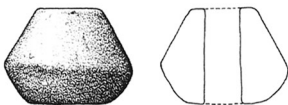

Fig. 12: Tenvægt fra gårdens yngste bebyggelsesfase, stolpehul AZ. 3:4.

Spindle whorl from the farm's latest building-phase, post-hole AZ. 3:4.

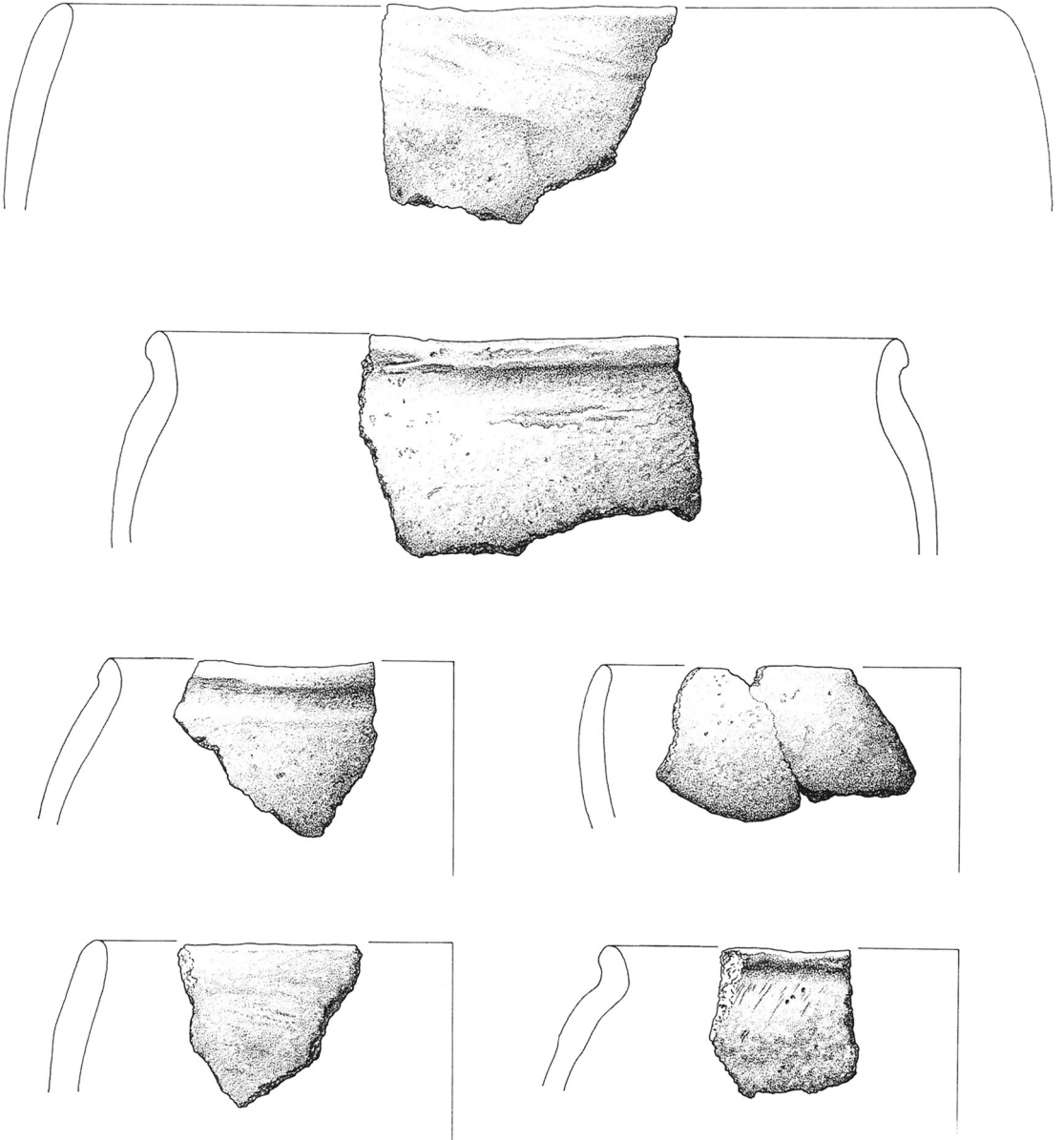
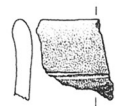
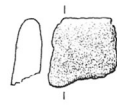
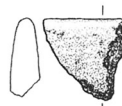
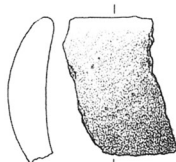
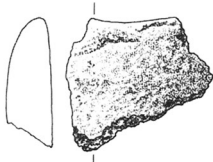
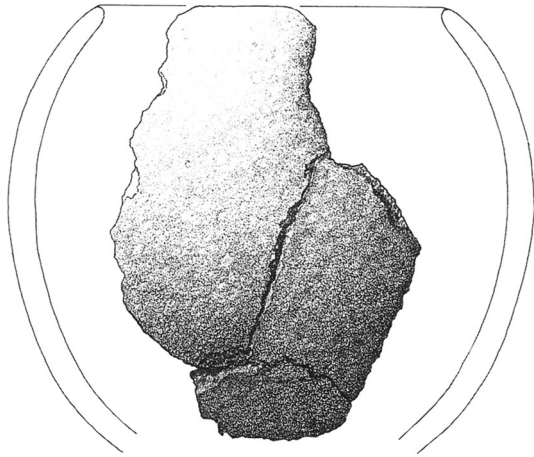
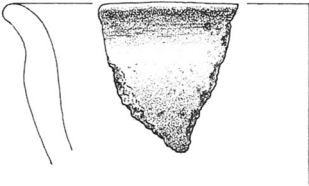
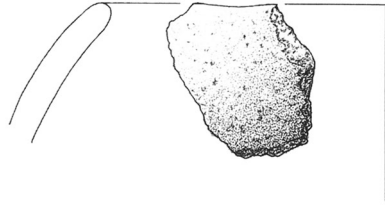
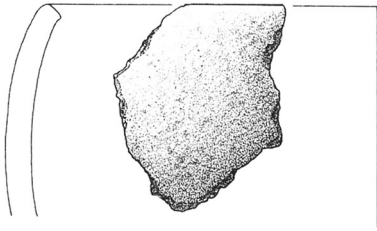

Fig. 13: Randskår fra grubehus a. 1:2.

Rim-herd(s) from pit house a. 1:2.

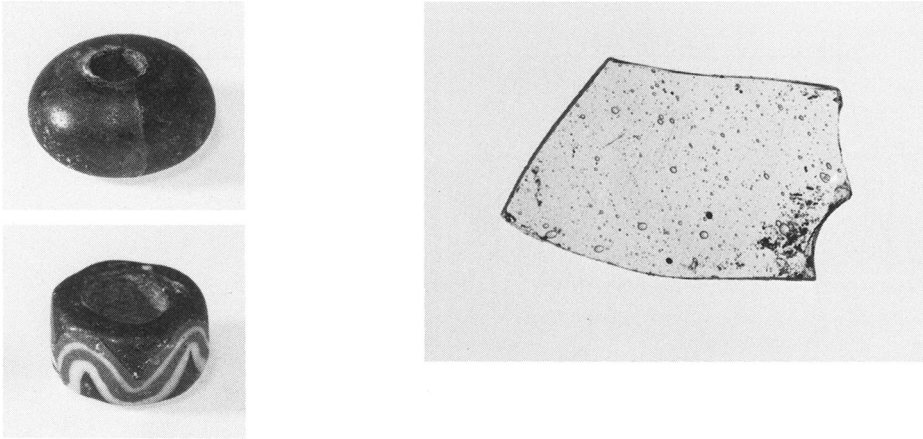

Fig. 14: To blå glasperler, den ene med bølgelinje i rødt og hvidt, samt fragment af et glasbæger fra grubehus a.

Two blue glass beads, one with wavy line in red and white, together with fragment of a glass beaker from pit-house a.

Som tidligere nævnt fandtes indenfor gårdsanlægget forskellige anlæg, som ikke kan tilknyttes nogen bestemt bebyggelsesfase. Nogle af disse anlæg indeholdt genstandsfund, der kort skal omtales. Grubehuset a nær østhegnet må af stratigrafiske grunde generelt tilskrives tiden før hegn 3. I dets fyld fandtes 189 lerkarskår, hvoraf de 18 var randskår. Af disse randskår var 5 svagt udadsvungne, medens de resterende 13 var indadsvungne (fig. 13). Der fandtes ingen fragmenter af flade bunde, hvorimod der fandtes et linseformet bundparti. Måske kan de svagt udadsvungne randskår og tilstedeværelsen af enkelte skår fra ret stejlvægede halvkuglekar tages som udtryk for, at fundet kan tilhøre tiden omkring vikingetidens begyndelse. I så fald må grubehuset opfattes som væsentligt ældre end

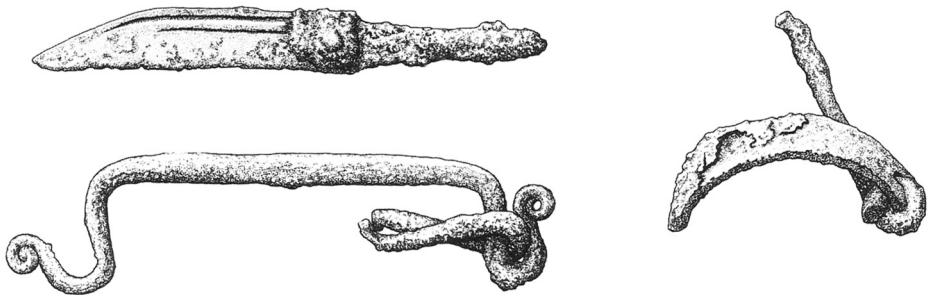

Fig. 15: Jerngenstande fra grubehus a. 3:4.

Iron objects from pit-house a. 3:4.

gårdsanlægget. Udover keramikfundene indeholdt grubehusets fyld også 2 glasperler og et fragment af et tyndvægget glasbæger (fig. 14) samt forskellige jerngenstande (fig. 15). I gårdens nordvestlige del fandtes grubehuset d, som overlejrer hegn 1 og derfor må tilhøre en af de yngre bebyggelsesfaser. Heri fandtes 29 lerkarskår, hvoraf 1 er fra en indadvunget rand, og et andet stammer fra et svagt hvælvet bundparti. Desuden fandtes 2 fragmenter af brændte vævægte. I brønden AB ved gårdens sydøstlige hegn fandtes 7 lerkarskår, hvoraf 4 øjensynlig hidrører fra et halvkuglekar, medens 1 var stempelornamenteret (fig. 16). En grube nær grubehus a indeholdt et potteskår, 2 fragmenter af en tynd jernplade samt 17 stk. lerklining med aftryk efter ret tynde grene. I en grube nær gårdsanlæggets nordvesthjørne fandtes 12 uornamenterede bugskår af vikingetidstype. Endelig skal nævnes en grube der i gårdens sydøstlige parti blev overlejret af hegn 3. Den indeholdt 2 lerkarskår af vikingetidstype.

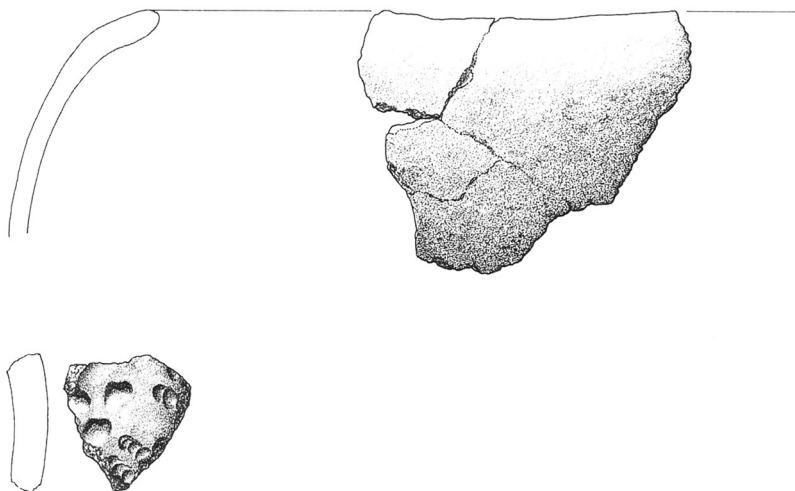

Fig. 16: Lerkarskår fra brønden AB i gårdens sydøstlige del. 1:2 og 1:1.

Potsherds from the well AB in the south-eastern section of the farm. 1:2 and 1:1.

Sammenfatning og tolkning

De omfattende hegnsforløb der kunne påvises rundt om Lisbjerg kirke, binder fundene sammen i et stort gårdsanlæg, som i løbet af tre bebyggelsesfaser er anlagt med langhuse, grubehuse og diverse mindre anlæg. Med hensyn til gårdens datering må man inddrage både hustyperne og genstandsfundene i overvejelserne. Langhusene fra Lisbjerg er karakteristiske

ved deres kun svagt buede langvægge, manglen på ydre støttestolper og for to af dem også manglen på indre tagbærende stolper. Beslægtede hustyper kendes fra Vorbasselandssbyens slutfase (1) samt fra de sydvestjyske bopladser ved Gl. Hviding og Vilslev (2), og på dette grundlag må Lisbjerg-husene snarest placeres i 1000-årene eller senest i tiden omkring 1100. Fra den senere del af 1100-årene kendes i Danmark enkelte gårdsanlæg, men de har helt andre, klart rektangulære hustyper (3).

Hvad angår genstandsfundene, er det først og fremmest keramikken, der har dateringsmæssig interesse. Der er især grund til at hæfte sig ved, at halvkuglekarret er den dominerende kartype indenfor alle gårdens bebyggelsesfaser, for der er igennem de senere år foretaget udgravninger som kunne tyde på, at halvkuglekarret gik af brug allerede i tiden omkring år 1000. Ved Viborg Sønder sø, hvor de ældste bylag er dendrokronologisk dateret til kort efter år 1000 optræder halvkuglekarret således ikke, og på samme måde har man ved bopladsudgravningerne på Omgård i Vestjylland samt ved Gl. Hviding og Vilslev nær Ribe iagttaget en ændring i keramikinventaret i tiden henimod år 1000, hvor halvkuglekarrene bliver erstattet af rigtige kuglepoter med udadvungne mundingsrande (4). Vi er imidlertid tilbøjelige til at mene, at Lisbjerg-husene vanskeligt kan placeres allerede i 900-årene, da de betegner en klar videreudvikling af de kendte Trelleborghuse fra slutningen af 900-årene. Lisbjerggården kan derfor snarest placeres i tiden efter år 1000, og når den ikke desto mindre er præget af halvkuglekarrene, må vi opfatte det sådan, at halvkuglekarrene i Østjylland trods alt lever videre i 1000-årene. I den forbindelse må vi især påpege fundene af halvkuglekar i grubehus b, der klart tilhører gårdsanlæggets yngste fase. Det kan da også i denne sammenhæng nævnes, at lampefoden fra dette grubehus er en type, der traditionelt dateres til sen vikingetid og tidlig middelalder; og af bylagene i Århus synes det også at fremgå, at halvkuglekarrene i denne del af Jylland fortsætter i tiden efter år 1000 (5). Alt i alt må vi således mene, at Lisbjerggården generelt kan dateres til 1000-årene.

Gårdsanlæggets sydlige afgrænsning kunne ikke påvises ved udgravningen pga. moderne bebyggelse, men et ret brat terrænfald sætter netop her snævre grænser for dens placering. På dette grundlag kan gårdsanlæggets størrelse anslås til ca. 100 × 140 m. Tilsvarende gårde kendes også fra vikingetidsbebyggelsen i Vorbasse med huse placeret perifert ude ved hegnet og med en hovedbebyggelse mere centralt i anlægget. Ved Lisbjerggården er hele det centrale område dækket af kirken med dens omgivende kirkegård. Det er derfor ikke muligt at sige noget om den oprindelige bebyggelse i dette område, der markerer sig som en bakketop med vid udsigt over landskabet og Århusbugten. Den nuværende kirke er en romansk bygning fra 1100-årene, og det er derfor sandsynligt, at stedets kirke også i 1000-årene har været beliggende på dette markante punkt i land-

skabet. Man kan således formode, at der under eller ved den nuværende stenkirke findes rester af én eller flere trækirker, der har tilhørt det nyfundne gårdsanlæg. Placeringen af en kirkebygning midt i gårdsanlægget forekommer ikke overraskende, når man betænker, at vikingetidens gårde ofte havde hovedhuset placeret centralt i bygningskomplekset. Vikingetidens hedenske kultceremonier må antages ofte at være foregået i hovedbygningen til en stormandsgård (6), så det er vel i naturlig fortsættelse af denne tradition, at stormanden ved kristendommens indførelse byggede kirke på sin gårdsplads.

At Lisbjerg har haft en kirke allerede i 1000-årene er sandsynligt, da den er herredsby og formodentlig også var det i vikingetiden. Som sådan har den været centrum for det store Øster- og Vester-Lisbjerg herred, der før opdelingen i middelalderen har strakt sig som en helhed langs Århusbugten helt ud til Kalø og Thorsager, der også indgik heri (fig. 17). Når Lisbjerg har lagt navn til det store herred, skønt den er placeret perifert i dets vestlige del, må det betyde, at stedet tidligt har haft en betydelig status. Dette kan hænge sammen med den trafikalt set gunstige beliggenhed ved vejforløbet nordud fra Århus. Den gamle vej, der krydser den brede Egådal lige nedenfor Lisbjerg, kan endnu ses i landskabet som en hulvej, der fører lige forbi gårdsanlæggets vestside. I den forbindelse kan det også nævnes, at den lavtliggende Egådal, der strækker sig ind i landet umiddelbart syd for Lisbjerg, tidligere har været en åben fjord. I dag er den tørlagt, men store dele af området ligger kun 1 m over havets overflade, så måske har her været åbent vand i vikingetiden. Det må dog straks

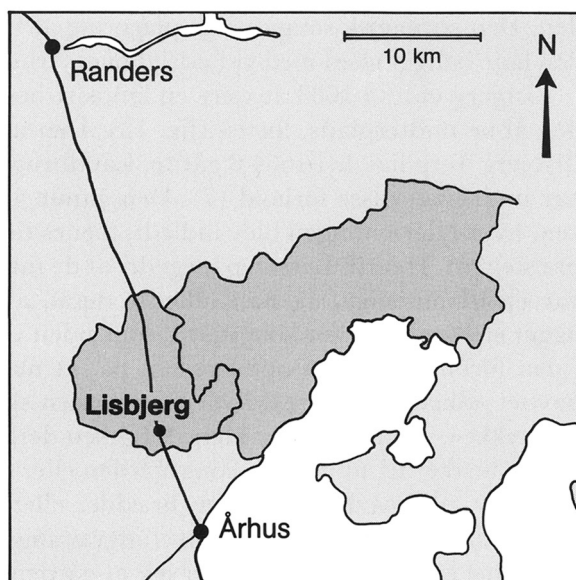

Fig. 17: Lisbjergs placering i herredet, der i middelalderen blev delt i Øster- og Vester-Lisbjerg herred. (Efter »Skalk«)

The situation of Lisbjerg within its district (herred), which was split into eastern and western Lisbjerg in the Middle Ages. (From "Skalk")

Fig. 18: Lisbjerg opmålt i år 1800. Denne opmåling viser de samme gårde, som omtales i matriklen fra 1683 (efter »Danmarks Kirker«).

Lisbjerg surveyed in the year 1800. This survey shows the same farms as are mentioned in the land registry from 1683 (from »Danmarks Kirker«).

siges, at man ikke ved noget sikkert om besejlingsmulighederne i vikingetiden. Den strategisk set gunstige placering af Lisbjerg understreges også af den høje beliggenhed med vid udsigt over Århusbugten helt over til Samsø.

Lisbjerg vides i 1683 at være en landsby bestående af 19 gårde omkring den åbne midterplads, forten (fig. 18). Den nærliggende udflytterlandsby Lisbjerg Terp havde i 1664 8 gårde. Landbrugshistorikeren Henrik Larsen har undersøgt disse forhold (7). Den gamle gård umiddelbart øst for kirken, hvor udgravningen blev indledt, menes tidligere at have været sognets præstegård. Henrik Larsen påpegede, at de matrikulære forhold ved kirken var ejendommelige, og han udledte deraf, at der hér oprindeligt havde ligget en storgård eller kongsgård, som siden var blevet opdelt. Han gjorde i den forbindelse også opmærksom på, at marken her øst for kirken bar navnet »Skeigårds Agre«, hvor forstavelsen skei- har betydningen »kløvet træstykke«. Alt i alt måtte Henrik Larsen derfor konkludere: »Man kunne derfor tænke sig, at der om kongsgården eller den store gård hér har været et gærde af kløvede træstykker, brædder eller planker, der har dannet en slags befæstning om den.« De nye udgravningsresultater har klart bekræftet denne hypotese. Meget tyder på, at gården har ligget noget isoleret. En

samtidig landsby har formodentlig været placeret vest for gårdsanlægget og adskilt fra dette af det omtalte gamle vejforløb. Fund fra omfattende rekognosceringer i markerne lige vest for Lisbjerg tyder på en sådan bebyggelse (8). Omvendt har prøveudgravninger øst for gårdsanlægget vist, at der øjensynlig ikke har været nogen samtidig bebyggelse i dette område (9).

Af et mageskifte i 1477 synes det at fremgå, at Lisbjerg sogn og kirke tidligere i middelalderen har tilhørt Århus bispestol (10), men derudover er der ingen skriftlige kilder, der belyser forholdene omkring kirkens tidlige historie. Hvad angår herredet, har man fra 1439 en beretning, der viser, at Vester-Lisbjerg herred dengang blev benævnt »bispeeskibelse«, medens Øster-Lisbjerg herred kaldtes »kongeskibelse« (11). Disse forhold kunne tyde på, at Århusbispen tidligt har været den store jordbesidder i Lisbjerg. Måske betyder det, at bispestolen ved Århus stifts oprettelse omkring 1060 har fået overdraget disse besiddelser fra kongen. Det synes at have været almindeligt med sådanne kongelige overdragelser, hvoraf den mest kendte er Knud den Helliges gavebrev til domkirken i Lund 1085. Med sin store halvkredsvold var Århus i vikingetiden et væsentligt støttepunkt for kongemagten, som måske derfor har haft interesser i nærliggende jordbesiddelser.

Der er imidlertid flere senere men derfor også mere usikre kilder, der beskæftiger sig med Lisbjerg kirke i dens ældste tid. Således henregner Anders Sørensen Vedel i 1579 og Erik Pontoppidan i 1768 kirken til landsdelens ældste (10). Yderligere beretter Arild Huitfeldt i 1604 om forholdene ved Århus bispestol: »Den anden bisp var en, der hed Ulkild, han sad år 1102. Da blev der bygget en trækirke ved stranden på bakken, hvor gudstjenesten blev holdt. Dengang blev Århus også flyttet fra Lisbjerg og til det sted, hvor det nu ligger« (12). Dette sene tidspunkt for grundlæggelsen af Århus på dens nuværende sted er forlængst blevet afvist af historieforskningen og arkæologien, men kan der ligge den kerne af sandhed i Huitfeldts udsagn, at bispesidelsen dengang er blevet flyttet fra Lisbjerg til Århus? Udgravningsresultaterne kan faktisk tolkes sådan, at det nyfundne gårdsanlæg omkring kirken er blevet nedlagt eller flyttet i tiden omkring 1100. Den førnævnte »Kirkegård« umiddelbart øst for Lisbjerg kirke er muligvis ved den lejlighed opstået som en direkte efterkommer af palisadegården omkring kirken. Lisbjerg kirke var derved sammen med sin gravplads blevet frigjort fra sammenhængen med den gård, hvori den var opstået. Dette kan hænge sammen med, at kirken som institution i Danmark nu var blevet væsentlig stærkere og havde fået sit økonomiske grundlag sikret gennem indførelsen af tiendeafgifterne, der er bevidnet allerede omkring 1135. Det samme udviklingsforløb hvor kirken så at sige fortrænger »mordergården«, synes også at fremgå af arkæologiske undersøgelser på Færøerne (13).

Den nuværende Lisbjerg kirke ligger på sin bakketop i centrum af det påviste gårdsanlæg fra 1000-årene. Da det er sandsynligt, at den har haft én eller flere forgængere af træ, har vi hermed det hidtil ældste eksempel i Danmark på en direkte sammenhæng mellem gård og kirke. Lisbjerg herred må formodes at have eksisteret allerede i vikingetiden, og derfor kan det antages, at selve herredsbyen har haft en kirke i 1000-årene; men det er derimod vanskeligere at forklare, hvorledes det store gårdsanlæg omkring kirken skal opfattes.

Med sine kraftige hegn og store langhuse lige inden for hegnsforløbet må det have været en gård af høj status; men tilstedeværelsen af de små grubehuse med tekstilredskaber viser også, at nogle af beboerne har været optaget af dagliglivets almindelige gøremål. Umiddelbart kan hele anlægget tolkes som en stormandsgård med tilhørende kirke. Spørgsmålet er så, om gården har haft særlige funktioner inden for herredets administration. Det er en nærliggende formodning, at dette har været tilfældet, og med Århusbispestolen som ejer i middelalderen foreligger også den mulighed, at det oprindeligt har været en kongsgård.

Lisbjerggårdens tidlige ejerforhold er dog uafklarede og lader sig ikke uden videre belyse på baggrund af de før omtalte kilder fra 1400-årene. Men selve gårdens tilstedeværelse giver et konkret indblik i det miljø, der her stod bag kirkebyggerierne, og rejser desuden på en ny måde en række væsentlige spørgsmål om de organisatoriske forhold i Danmark i 1000-årene.

NOTER

- 1) S. Hvass: Vorbasse. The Viking-age Settlement at Vorbasse, Central Jutland. *Acta Archaeologica* Vol. 50, 1979.
- 2) S. Jensen: Gårde fra vikingetiden ved Gl. Hviding og Vilslev. Mark og Montre. Fra sydvestjyske museer 1986-87. S. Jensen: Overgangshuset. Skalk nr. 6, 1987.
- 3) C. Adamsen: Bulagergård, en bebyggelse fra tidlig middelalder i Veerst sogn. Mark og montre. Fra sydvestjyske museer 1982. P. K. Madsen: Houses from the Later Part of the Twelfth Century at Farup near Ribe, South-West Jutland. *Journal of Danish Archaeology* 4, 1985.
- 4) J. Hjermand: Keramik fra udgravningerne ved Viborg Sønderø 1981-85. (Upubliceret hovedfags-speciale ved Afdeling for Middelalderarkæologi, Moesgård). L. C. Nielsen: Omgård. A Settlement from the Late Iron Age and the Viking Period in Vest Jutland. *Acta Archaeologica* Vol. 50, 1979. S. Jensen: Gårde fra vikingetiden ved Gl. Hviding og Vilslev. Mark og Montre. Fra sydvestjyske museer 1986-87.
- 5) H. H. Andersen, P. J. Crabb og H. J. Madsen: Århus Søndervold. *Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter*-bind IX-1971, p. 81 og p. 87. J. Hjermand: Anf. arb., p. 65.
- 6) O. Olsen: Hørg, hov og kirke. *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1965, p. 100ff. og 182ff.
- 7) H. Larsen: Lisbjerg Sogn i Fortiden. *Årbøger udgivne af Historisk Samfund for Århus Stift* XXVII, 1934.
- 8) Rekognosceringerne foretaget af Forhistorisk Museum i 1979 i forbindelse med Århus kommunes lokalplan nr. 3, jvf. FHM j.nr. 2081 ff.
- 9) Prøveudgravningerne foretaget af Forhistorisk Museum i 1986, jvf. FHM j.nr. 3125.
- 10) Danmarks Kirker XVI, Århus amt, 3. bind, 1976, p. 1387f.
- 11) Trap Danmark, Århus amt bd. VIII, 1963, p. 216.

- 12) H. Søgård: Det ældste Århus. Udgivet af Århus byhistoriske udvalg, 1961, p. 90f.
13) K. Krogh: Gård og kirke. Samhørighed mellem gård og kirke belyst gennem arkæologiske undersøgelser på Færøerne og Grønland. Hikuin nr. 9, 1983.

SUMMARY

A nobleman's farm and church in Lisbjerg

In recent years marked interest has been shown in the relationship between churches and farmsteads owned by noblemen or local magnates in the Middle Ages. On account of this the Prehistoric Museum at Moesgaard, in the spring of 1989, carried out an excavation at Lisbjerg Church, 7 km north of Århus in eastern Jutland. One of the village's old farms, sited immediately to the east of the church, was to be torn down to make room for new buildings. This was a good opportunity to investigate whether there were traces of older buildings in the vicinity of the church, which is known for its distinguished golden altar from the 12th century (fig. 1).

The excavation revealed traces of a timber-built fenced-in farmstead; its outline could be followed right round the church (figs. 2-8). The traces showed that there had been three building-phases. The earliest phase was represented by traces of a light fence (fence 1), along with possibly a pit-house on the east side of the construction. The second phase consisted of the more substantial fence 2, which could be traced on three sides of the church. three long houses, I-III, were found which could be associated with this phase. The south side of the fence was not found, but on account of the ground-conditions it can be assumed that the farm covered an area of ca. 140 × 100 m. Fence 3 marked the last phase of the farm, and the traces showed that it had been built as a hefty palisade. Perhaps houses II and III co-existed with this fence. In the north-west corner of the farmstead, 3 pit-houses, i.e. houses with sunken floors, were found, of which 2, on account of their siting, seem to belong to the last phase.

In the profiles of the trial-ditches and during the excavation work itself no preserved culture-layers were found, and the find-material was therefore very limited. It consisted of potsherds, loom-weights and spindle-whorls, together with a few objects of iron and glass (figs. 9-16). The objects reflect daily life in an ordinary household.

As regards the dating of the farm, both the house-types and the artefacts found should be taken into account in the assessment. The long-houses from Lisbjerg are characteristic with their only slightly-curved long walls, the lack of outer support-posts and, where two of them are concerned, the lack, also, of inner roof-bearing posts. Related house-types are known from the village of Vorbasse's closing phase (1) and from the south-west Jutland settlements at Gammel Hviding and Vilslev (2), and on that basis the Lisbjerg houses should be placed at the earliest in the 11th century or at the latest in the time around 1100. From the later part of the 12th century there are a few farm constructions known in Denmark, but they have totally different, clearly rectangular, types of houses (3).

Where the find-objects are concerned, it is chiefly the pottery which has interest from the point-of-view of dating. There is particular reason to keep in mind that the semi-spherical vessel is the dominant vessel-type within all the farm's building-phases; over recent years excavations have been undertaken which might indicate that the semi-spherical vessel went out of use as early as the period around the year 1000 (4). We are inclined to believe, however, that it would be difficult to place the Lisbjerg houses as early as in the 10th

century, since they show a clear development of the well-known Trelleborg houses from the end of the 10th century. The Lisbjerg farm should therefore more accurately be placed in the period after the year 1000, and since it nevertheless provides examples of semi-spherical vessels, we have to conclude that the semi-spherical vessels must after all have survived in east Jutland into the 11th century.

The present-day church is a Romanesque stone building from the 12th century, but since Lisbjerg is the main village in its district (herredsby) it is likely that a wooden church, contemporary with the farmstead, would be situated on this spot in the 11th century. The find is thus the oldest known example in Denmark of a direct connection between farm and church. The heathen cult ceremonies of the Viking Age are assumed often to have been conducted in the main building of a nobleman's farm (6), and it may well have been natural as a continuation of this tradition that the nobleman, after the introduction of Christianity, would build a church within his farmyard. Since this place gave its name to the large Lisbjerg district (herred), in spite of its peripheral situation in the western part of the district, this can only mean that even in Viking times Lisbjerg must already have had a significant status (fig. 17). This might be because of its favourable situation, in terms of road-communication, on the route north from Århus. A former fjord area juts in from the sea almost up to Lisbjerg, but the navigation-possibilities in the Viking Age are not known.

In Denmark several similar large farmstead structures are known from the Viking Age. The Lisbjerg-farm's hefty fence and spacious houses indicate that this was the house of a magnate or nobleman, and this is also suggested by its isolated situation on the east side of the old road. Scattered finds indicate that a contemporary village-settlement lay to the west of the road. On the basis of some special cadastral conditions the historian Henrik Larsen pointed out as long ago as 1934 that there must originally have been a large farm of this kind near the church (7). The land register for 1683 contains the information that Lisbjerg at that time consisted of 19 farms around the open central square (fig. 18).

No written sources are available concerning the early history of Lisbjerg Church, but a deed of exchange of property from 1477 shows that earlier in the Middle Ages Lisbjerg Church and parish belonged to the diocese of Århus. The newly-found farmstead was perhaps originally a royal estate which was transferred to the diocese of Århus when it was set up around 1060. Royal transfers of this type to the Church were frequent, and with its large semi-circular rampart Århus in the Viking Age was an important support-point for royal power; this could have given rise to royal interest in estates in the vicinity. A written source from 1604 informs us that »Århus in 1102 was moved from Lisbjerg and to the place where it now lies«. There is archaeological evidence of Århus from as early as around 900, but could it have been the Bishop's residence which was moved in 1102? The new excavation-results can actually be interpreted as implying that the farm-structure around Lisbjerg Church fell into disuse at around 1100.

The early ownership conditions of the Lisbjerg farmstead are thus unexplained, but the existence of the farm in itself gives a positive insight into the environment behind the early church-building, and it raises, in addition, a number of significant questions about the organizational conditions in Denmark in the 11th century.

*Jens Jeppesen og H. J. Madsen
Moessgård*

*Tegninger: Elsebet Morville
Foto: Preben Dehlholm
Oversættelse: Joan Davidson*